

A NEMES PARAICZ CSALÁD ÖRÖKÖSÖDÉSI PERE (1817–1821.)

A falumonográfia újkori fejezeteinek szerzője gyakran találkozik azzal a nehézséggel, hogy a községnek – különösen a jobbágyközségnek – nem maradt fenn eredeti levéltári anyaga. Ilyenkor a hiányt részben az uradalmi, a vármegyei és az egyházmegyei (püspöki) levéltárban őrzött, a községre vonatkozó forrásokkal tudja pótolni.

Az uradalmi levéltár jó esetben már a XVI–XVII. századtól is tartalmaz adóösszeírásokat, szerződések, pereket, melyekből megismerhető a jobbágy–földesúr viszony, a jobbágyok jogi helyzete, a helyi társadalom rétegzettség, s néha a mindennapok világára is utalhat egy-egy fontos adat.

A magyar agrártörténeti kutatás a XIX. század végétől, XX. század elejétől foglalkozik uradalomtörténettel.¹ Az úriszéki bírászkodás csak évtizedekkel később került a figyelem középpontjába; a tárgykörből számos tanulmány után csak 1985-ben jelent meg az első átfogó monográfia.² Pozitív fejleménynek tekinthető, hogy a falumonográfiák újabban már a község és uradalmi szervezet kapcsolatával is foglalkoznak.³

1 Éble Gábor: *A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története*. Bp., 1911., újabban az alapvető irodalom bibliográfiájával: Kállay István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848*. Bp., 1980. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III/5.).

2 Varga Endre (szerk.): *Úriszék. XVI–XVII. századi pereszövegek*. Bp., 1958., KÁLLAY Ferenc: *Úriszéki bírászkodás a XVIII–XIX. században*. Bp., 1985

3 Példaként: Pölöskei István: *Lovászpátona*. Szerk.: Hermann István. Pápa, 2009.

A legutóbb megjelent vaszari falutörténet íráskor a földesúr győri püspökség levéltárában olyan úriszéki iratanyagot is hasznosítani tudtunk, amely a későrendi parasztság élet- és lakáskörülményeit, műveltségét, házassági szokásait is megvilágította.⁴ Ezek egyike a Paraicz-család örökösödési pere (1817–1821), amely egy parasztnemes család történetébe, anyagi viszonyaiba enged bepillantást. A 30 oldalas úriszéki jegyzőkönyv, a hozzá tartozó A–R jelű mellékletek, az alperesek által benyújtott iratok és az eljárás során írott levelek könyvnyi terjedelemben, mintegy 140 szövegoldalon számolnak be a család történetének egy kevésbé fényes szakaszáról.⁵

A történet színhelye

A török uralom után, 1697-ben újraterelített jobbágyközségben néhány évtizedig a protestánsokat is megtűrték, mígnem az 1740-es években távoznuk kellett. Vaszar ettől kezdve szintiszta katolikus községnek számított, amelynek külső kapcsolatrendszerét is a közeli katolikus közösségekkel való házassági–rokoni viszonyok alkották. A mezőgazdasági termelés kereteit az egyházaskeszei uradalom adta, amelyhez a község is tartozott. A győri püspökség három uradalmát a XVIII. század má-

4 Hudi József–Mezei Zsolt (szerk.): *Vaszar község története*. Vaszar, 2010.

5 GyEL Úriszéki perek. Fasc. 19. Nr. 1. *Nemes Paraicz Ádám leszármazottainak örökösödési pere 1817–1821*.

sodik felében a győri rezidenciális házból, illetve a szanyi uradalmi központból irányították.

A II. József uralkodása idején mintegy 1300 lakosú településen az úrbéres telkes jobbágyok és zsellérek mellett nemesek is éltek.⁶ Ezek jórészt az uradalom tisztjei, altisztjei voltak, a törzsökös gazdák között csupán egy nemes családot tartottak nyilván.⁷

A Paraicz (Paraitz) család a XVII. században címereslevéllel szerzett nemességet. *Parajcz Benedek* az 1622. augusztus 6-án Sopronban kelt, II. Ferdinánd által adományozott címereslevéllel (armális) vált nemessé. Az adománylevelet az 1623. július 27-én Újkéren (Sopron vm.) tartott vármegyei közgyűlésen hirdették ki. 1623. augusztus 2-án Vas vármegye Szombathelyen tartott közgyűlésén is publikálták. Veszprém vármegyében 1728-ban hirdették ki az armálist.⁸

A kihirdetés elengedhetetlen feltétele volt annak, hogy az illetőt felvegyék a vármegye nemességének egyetemébe (közösségébe), s ezáltal élvezhesse kiváltságait. A Rákóczi-szabadságharc után, amikor a nemesi rend is újjászerveződött és megindultak a nemességvizsgálatok, a Paraicz család is fontosnak tartotta kiváltságainak igazolását és fenntartását.

A Paraicz-család felemelkedése nem egyedi eset. A *nemességszerzés* hagyományos módját (királyi birtokadományozás) a XVI–XVII. században váltotta fel a másik mód, az oklevéllel való tömeges nemesedés, amely komoly jövedelmet jelentett a folyton hiánnyal küzdő királyi kincstárnak.⁹

Paraicz *Benedek* és fia, *Jakab* még Sopron és Vas megyéhez kötődött, a címerszerző unokája, nemes *Paraicz Mihály* azonban a XVIII. század első felében már Vaszaron élt és jobbágytelken gazdálkodott, így a győri püspökség joghatósága alá tartozott.¹⁰ Magát nem jobbágytelken ülő nemesnek, hanem – némi eufemizmussal – árendás nemesnek nevezte, mondván, hogy a földesúrnak telke után árendát

fizet és nem robotol. Más alkalommal a kontraktuális nemes megnevezést is használta.

Paraicz *Mihály* fia, nemes *Paraicz István* (megh. 1759), a címerszerző dédunokája nemességét 1733-ban az eredeti armálissal igazolta Veszprém vármegye nemességvizsgáló bizottsága előtt. Paraicz *István* nemes Bornemissza? Orsolyát vette feleségül.¹¹ Házasságukból kilenc felnőttkort megért gyermek született: István vaszari gazda, *Pál jezsuita szerzetes*, József vaszari gazda, György, *Ferenc püspöki prefektus* (jósággormányzó), Márton, Zsuzsanna, Mihály és Ádám vaszari gazda.

A legnagyobb karriert *Paraicz Ferenc* futotta be, aki a pályája csúcán a veszprémi püspök prefektusa lett. Jövedelmét földbirtokba fektethette. 1787-ben Pápa mezővárosban, Lepsény, Takácsi, Néma, Nagy- és Kiskeszti helységekben Bács, Döbrés és Dérhidgya (Dérhidja) pusztákon voltak részbirtokai.¹²

Paraicz Pál a jezsuita rend feloszlata (1773) után plébánosként szolgált a győri egyházmegyében. Az 1790-es években már Pápán lakott és Ádám öccse gyermekeinek gyámja volt. A vaszari plébániának is állandó támogatója volt. 1804 előtt hunyt el.¹³

A következő nemzedékben *Paraicz Mihály* egyik fia, *Ferenc* tornai birtokosként, *vármegyei főszolgabíróként és táblabíróként* ismert. Veszprém vármegye 1793. évi tisztújításán járási elszolgabírónak, később főszolgabírónak választották. 1810-ben a főszolgabírói hivatalra újraválasztották.¹⁴

A kilenc testvér közül a legkisebb, *Ádám* áll történetünk középpontjában. Szolgálójával, Nagy Erzsébettel kötött házasságából hat felnőtt kort megélt lánya született, akik közül apjuk 1783-ban bekövetkezett halálakor csak a legidősebb, Anna volt férjezett, a többire az árvák sorsa várt.

A társadalmi felemelkedésnek *más útja* is nyitva állt a vaszari jobbágyok előtt. *Kalmár János* vaszari jobbágy 1705-ben 630 forintért megvásárolta Fejér György takácsi nemes három egész telkét (kúriá-

6 1785-ben 180 házban 1277 lakos élt. Vö. Ila Bálint–Kovacsics József: *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Bp., 1964. 386. Az urbárium 1768. évi bevezetéséről, az úrbéri viszonyokról lásd: Hudi–Mezei 2010. 165–172.

7 Az uradalmi tisztokról: Hudi–Mezei 2010. 172.

8 VeML IV. 1.e.aa. *Protocolum Investigatae Incltyi Comitatus Veszprimiensis Nobilitatis*, Tom. II. p. 59.

9 A nemességszerzésről: Frank Ignác: *A közigazság törvénye Magyarharban*. I. rész. Buda, 1845. 11–116.

10 A családtagok közül senki sem telepedett le Vas vármegyében, ugyanis a nemességkutatás nem tud róluk. Vö. Balogh Gyula: *Vasvármegye nemes családjai*. Szombathely, 1894. A kötet újabb, bővített kiadása (Szombathely, 1901.) sem említi a családot.

11 *Paraitz István* testvére lehetett *Paraicz* (Prájtz) *Ferenc*, aki 1747-ben 56 évesnek mondta magát és azt vallotta, hogy a „kúrúcz világ”, a „kúrúcz háború” előtt „szakadt (...) ide Vaszarra”, vagis 1703 előtt telepedett le Vaszaron, amikor Farkas János volt a plébános. VÉL Protocolum Epsicopale, Tom. 5. 422. p.

12 MOL O szekció, *Indicationes Comitatus Veszprimiensis*. 1787.

13 Parragh Vince plébános 1804. június 11-én jelentése „a már megholt jezsuita *Parajtz atya*” egykori támogatásáról is megemlékezett. Vö. Mezei 2004. 55.

14 Hudi József: *Veszprém vármegyei tisztségviselők adatai 1700–1849*. Kézirat, Veszprém, 1986. 15.

ját), amelyet a helyi közösség is elismert, ezáltal a Kalmár család a takácsi egytelkes nemesek közé emelkedett.¹⁵ A családból származhatott *Kalmár János*, aki *ügyvéd*i diplomát szerzett és az 1810-es években már Pápán praktizált. 1814-ben a szomszédos Peretakácsiban három nemes családtól is birtokot vásárolt, így a módosabb takácsi nemesek közé tartozott

A Paraicz-család tagjai a XVIII. században Vaszar tekintélyes gazdáik közé tartoztak és a helyi közösségben is megbecsülés övezte őket. Az anyakönyvek tanúsága szerint Paraicz Mihályt gyakran hívták keresztszülőnek. 1715-ben a törvénybíró tisztséget is viselte.¹⁶ 1753-ban Praicz (Paraicz) István volt a *templomatyja*, ő gondoskodott a templom földjeinek megműveltetéséről, a megtermett gabona eladásáról, s ő adott számot a plébános és az előljárók előtt a templomi pénztár bevételeiről és kiadásairól.¹⁷

A takácsi templom Kiss Pál veszprémi nagyprépost és Paraicz *Ferenc* birtokos, püspöki prefektus kegyes adományából épült, teljes befejezését Rába Boldizsár királyi tanácsos 1794. évi ajándéka tette lehetővé.¹⁸ (Paraicz Ferenc özvegyét, Tallián Julianát ugyanis Rába Boldizsár alispán vette feleségül, aki nemcsak az egyház patrónusaként szerzett érdemeket; a Paraicz-család érvényesülését is elősegítette.)

Az egyik nevezetes családra az egyszerű sorban élő leszármazottakon kívül Vaszaron ma már az özvegy Paraicz Istvánné által 1847-ben emeltetett útmenti kőkereszt és egy határbeli dűlőnév („Prájc-tag”) emlékeztet.¹⁹

A per és tanulságai

Aligha tévedünk, ha azt állítjuk: a XVIII. század talán legbotrányosabb vaszari házassága özvegy nemes Paraicz (Paraitz) Ádámné született Nagy Erzsébet és Széles Pál házasságkötése volt. Az 1783-ban megözvegyült asszony ugyanis 1787-ben

15 Veress D. Csaba: *Takácsi évszázadai. Egy hajdani nemesi falu története a kezdetektől napjainkig.* Veszprém, 1998. 29.

16 Hudi–Mezei 2010. 180.

17 Mezei Zsolt (szerk.): *Okmánytár a vaszari plébánia történetéhez.* Kézirat, Vaszar, 2004. 33.

18 *A Veszprémi Egyházmegye névtára* 1975. Veszprém, 1975. 260., VPI 1822/23. évi egyházlátogatási jkv. (Ódor Ferenc egyházleírása.)

19 Hudi–Mezei 2010. 27., 577–578. A genealógiai munkák szerint Nagyabonyban (Pest vm.) is élt egy nemes Paraicz család, amely tagja volt a helyi közbirtokosságnak. NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* IX. Pest, 1862. 120., Kempelen Béla: *Magyar nemes családok.* Bp., 1914. VIII. 191.

a saját vagyontalan béreséhez ment férjhez. Széles Pál – amint a perben olvassuk – „Nagy Erzsébetnél tsak béres szolga volt, és lelkin és testin kívül egyebem nem lévén, az árváknak atyai javaiban duskálkodott”.²⁰ A jelentős korkülönbségnek is szerepe lehetett abban, hogy az egyes tanúk szerint „buzgó tűzes véru” asszony az örökség átjászásával „urat” csinált Szélesből, akit „mint koldust, és szegény béres szolgáját a rongyos gatyába az ágyába fektetett.”²¹ Széles helyzetét azzal stabilizálta, hogy az öccsét, Széles Istvánt is beházasította a Paraicz családba. Széles István Paraicz Erzsébetet (a legkisebb lányt) vette el, s bátyjával közösen gazdálkodott néhai Paraicz Ádám fél jobbágytelken.

1817-ben, amikor a Paraicz-örökösök az úriszék előtt nemes Horváth Margavits Lázár Veszprém vármegyei ügyvéd segítségével megindították az örökösödési osztályos pert, a család teljesen megosztott volt. Felperesként néhai Paraicz Ádám öt felnőtt „édes leánya” állt az egyik oldalon; Széles Pál mostohaatyuk, Nagy Erzsébet édesanyjuk, továbbá Széles István sógoruk és annak felesége, nemes Paraicz Erzsébet testvérük pedig a másikon. Csak az volt egyértelmű, hogy a jobbágytelken ülő nemesek egymás elleni polgári perében az úriszék az illetékes.²²

A peres eljárást megnehezítette, hogy a házasságkötéskor – a köznemesi családok gyakorlatától eltérően – nem született házassági szerződés, ahogy azt megelőzően az örökösödésről sem készült írásbeli osztály. A házasságkötés után Paraicz Ferenc kérésére a vármegye kiküldöttje összeírta az özvegy 1783 óta megfogytakozott vagyonát, az összeírás hitelességét azonban az alperesek formai hiányosságokra hivatkozva megkérdőjelezték.

A felperesek az örökséget a per során bemutatott tanúvallomásokkal, emlékezetből rekonstruált összeírásokkal, a gyámi számadások másolataival igyekeztek tisztázni. A kiskorú gyermekek nem hivatalos (önkéntes) gyámja ugyanis Paraicz István exjezsuita lett, aki lelkiismeretesen elszámolt a rájuk fordított költségekről.

Az időközben felnőtté váló, házasságot kötött gyermekek célja az volt, hogy a törvény erejével kötelezzék anyjukat az igazságos örökségi osztály megtételére. Azt is szerették volna elkerülni, hogy

20 GyEL Úriszéki perek. Fasc. 19. Nr.1.

21 GyEL Úriszéki perek. Fasc. 19. Nr. 1. *Paraitz Ádám örökösei osztályos pere (1817–1821).* Úriszéki jkv.

22 Kállay 1985. 447. A szerző megjegyzi, hogy a XVIII–XIX. században az is gyakori volt, hogy az uradalomban élő nemesek is alávetették magukat a földesúr joghatóságának és az úriszéken intézték ügyes-bajos dolgaikat.

a vagyont mostohaapjuk eltékozza vagy saját ronságának játssza át. Számíthattak arra, hogy a per hosszan elhúzódik, ugyanis az alperesek ügyvédje többféle ürüggyel húzta-halogatta az eljárást. A per végül váratlan fordulatot vett: 1820-ban elhunyt a mostohaapa, 1821-ben pedig az édesanyjuk, aki halála előtt megbánta ifjúkori botlásait (az örökség Széles-kézbe adását), s olyan végrendeletet tett, amellyel mindegyik lánya elégedett volt.

A másodszer is megözvegyült Széles Pálné hagyatékát 1821-ben a községi jegyző és a bíró írta össze és Pály Ferenc Veszprém megyei esküdt a maga pecsétje alatt adott ki róla hiteles másolatot.²³ A végrendelet 1821. október 6-i végrehajtása – a Paraicz-lányok egyenlő osztálya – tette fel a pontot az 1783 óta elhúzódó családi vizzálytörténet végére.

A testes per irományából megismerhetjük a paraszti életszínvonalon élő árendás nemes család életkörülményeit. Az előadás szűkös keretei miatt csupán néhány jellemző vonatkozást szeretnék kiemelni.

1.) A teljes úriszéki peranyag áttekintéséből kitűnik, a vaszari jobbágyok ritkán fordultak az úriszékhöz hagyatéki és egyéb polgári peres ügyeik intézéséért. Feltehető, hogy az örökösök legtöbb esetben az előjáróság jelenlétében, szóban egyeztek meg. Feljegyzés ritkán készülhetett. A pénzügyi tranzakciókról készült nyugtákat a falu archívumában, a bíróládában helyezték el.

2.) A fennmaradt Paraicz-féle örökösödési per több szempontból is kivételesnek tekinthető. Nem jobbágyokról, hanem jobbágyi életszínvonalon élő, ún. jobbágytelki nemesekről szolgáltat információkat. Belőle kitűnik, hogy az 1783-ban elhunyt Paraitz (Paraicz) Ádám fél telkes gazda háza egy első szobából, füstös konyhából, egy első és egy hátsó kamrából állt. Az udvar végén egy ló- és ökoristálló, egy faragószín és egy keresztistálló (rideg marháknak), egy pajta állt, melyeket egy házi kert egészített ki.²⁴

A házakat ekkoriban is kalákában építették egy-egy hozzáértő, ügyes kezű parasztember, esetleg kőműves irányításával. A házépítéshez szükséges minden anyagot megadott a közvetlen környezet. A ház egyszerű berendezési tárgyait (asztal, szék, ágy, láda), a konyhai eszközkészlet egy részét s a gazdasági eszközök javarészét helyben el tudták készíteni. Az 1783-ból fennmaradt vaszari uradalmi robotösszeírás bizonyítja, hogy a lakosok

között voltak famunkákhoz is értő, ügyeskező parasztiparosok, akiknek speciális tudását az uradalom is hasznosította.²⁵

A parasztnemesi gazdaságban nemcsak a családtagoknak kellett szállást és ellátást adni, hanem a szolgáltnak és cselédeknek is.²⁶ A tanúvallomásokból úgy tűnik, hogy Paraicz Ádám egyidőben legalább két férficselédet alkalmazott a gazdaságban. A család a házban, a cselédek a házon kívül kaptak helyet. Jó időben a szolgálégyenyek az istállóban, pajtában, pitvarban is elalhattak, a szolgálóknak is akadt hely valamelyik zúgban. Rossz időben viszont a házban szorítottak nekik helyet. Paraiczéknál „téli üdöben” a szolgálk tölgyfapadon (lócákon) aludtak.

A Paraicz-család szobájában 3 ágyat helyeztek el. A felnőttek két fenyőfából készült, dunyhákkal, párnákkal, vánkosokkal megrakott ágyban aludtak. A harmadik ágyban a „gyermek háltak”. Abban egy alsó és felső dunyhát, két cihás tollas vánkost, egy alsó és egy felső lepedőt vettek számba az összeírók. A lakást szentképekkel díszítették.

Nagy gondot fordítottak a gabona tárolására. 1783-ban a vaszari Paraicz-telken 4 gabonátároló verem volt: a 35 pozsonyi mérősből²⁷ zabot és morzsolts kukoricát, a 40 pozsonyi mérősből árpát, a két nagyobbban (a 60 és 90 pozsonyi mérősből) kettőszerűen tároltak. Jóval több gabonát tároltak, mint amennyi vetőmagra szükség volt. Paraicz Ádám féltelkes gazdának ugyanis csak 30 pozsonyi kettőszerűt kellett vetnie.²⁸ Ugyanez volt a helyzet a plébánosnál is. 1822-ben a plébánia föld alatti veremében 70 mérő gabonát lehetett tárolni, bár rendszerint 50 mérő gabona termett.²⁹

A határbeli Gyulai-hegyen fekvő szőlő nem tartozott az úrbéri telekhez; szabad birtoklás, adásvétel tárgyát képezte, így érthető, hogy minden jobbágy arra törekedett, hogy legyen szőlője. A Paraicz-hagyatékából az is kitűnik, hogy a szőlő a lányok kiházásításának egyik eszköze volt. A legidősebb lányt, Annát még Paraicz Ádám életében kiházásították. A sorban következő Julinka 1795-ben a gyulai szőlő

25 OSzK Fol. Hung. 1029. *A vaszari házas és házatlan zselérek robotlajstroma*, 1783.

26 A török uralom utáni lakáskultúráról, ágyhasználatról és ágyhoz fűződő hiedelmekről ZENTAI Tünde: *Az ágy és alvás története*. Pécs, 2002. 167–304.

27 Egy pozsonyi mérő gabona 62,5 literet tett ki, amellyel átlagosan 600–800 négyszögöl területet vetettek be.

28 GyEL Úriszéki perek. Fasc. 19. Nr. 1. *Paraitz Anna feljegyzése 1783-ban elhunyt édesapja, Paraitz Ádám hagyatékáról*. [Pápa, 1817.]

29 VPI 1822/23. évi egyházlátogatási jkv. (Ódor Ferenc egyházleírása.)

23 GyEL Úriszéki perek. Fasc. 19. Nro. 1. *Széles Pálné hátrahagyott ruháinak összeírása*. Vaszar, 1821. július 15.

24 GyEL Úriszéki perek. Fasc. 19. Nr. 1. *Paraitz Anna feljegyzése édesapja, Paraitz Ádám hagyatékáról*. [Pápa, 1817.]

SZIN

lőt kapta hozományul, a negyedik lány, Kata pedig „egy jó csikót” kapott kiházásításakor.

A család idejekorán felismerte, hogy a *képzés*, a vármegyei és uradalmi *kARRIER* a társadalmi mobilitás egyik lehetséges eszköze. A papnak, tisztségviselőnek álló Paraicz-fiúk mintát is jelentettek nemcsak a paraszti világból kitörni vágyó vaszari parasztság, hanem a tágabb társadalmi környezet számára is.

Rövidítések

- GyEL = Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr
- MOL = Magyar Országos Levéltár, Budapest
- OSzK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
- VeML = Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém
- VÉL = Veszprémi Érseki Levéltár
- VPI = A Vaszari Szent György Római Katolikus Plébánia iratai, Vaszar



A Gyermek- és Ifjúsági Önkormányzati Társaság küldöttgyűlésén – 2009. június